

5 HOLLEN OM STIL TE STAAN? TWEEVERDIENERS EN DE NEDERLANDSE MIDDENKLASSE SINDS 1990

*Wiemer Salverda*¹

5.1 INLEIDING

Onder invloed van het internationale debat, dat vooral vanuit de VS is aangewakkerd, groeit ook in ons land de zorg over de positie van de middenklasse, vaak iets besmuikter omschreven als het midden, de middengroepen of middeninkomens. De groeiende zorg is sterk gemotiveerd door een afkalvende positie in de werkgelegenheid en de inkomensverdeling. De zorg betreft de politiek-maatschappelijke gevolgen waartoe die afkalving zou kunnen leiden. Dit hoofdstuk onderzoekt hoe de middenklasse zich heeft ontwikkeld in verhouding tot de klassen eronder en erboven. Ik bekijk de omvang van de middenklasse in termen van de aantallen huishoudens en bijbehorende personen en ook van hun inkomens- en vermogenspositie. Tevens bespreek ik enkele aspecten van de samenstelling, zoals de bron van het inkomen, de omvang van het huishouden en het aantal verdieners daarin. In overeenstemming met de andere verkenningen is de aandacht gericht op degenen in de leeftijdsgroep onder de 65 jaar die alleen of met anderen een huishouden voeren.² Nationale totalen die genoemd worden, hebben dan ook betrekking op deze categorie. Gepensioneerden en hun inkomen blijven daarom geheel buiten beschouwing (zie daarvoor Salverda en De Jong 2016).

De definitie van de middenklasse, en daarmee van beide andere klassen, baseer ik volledig op het inkomen van huishoudens. Definities op grond van bijvoorbeeld beroep, onderwijsniveau, of culturele en politieke opvattingen, zijn evenzeer gerechtvaardigd – zeker ook in verband met de politiek-maatschappelijke gevolgen. Omdat de benodigde gegevens ontbreken, vormen ze echter geen reële optie voor ons zoeklicht op de inkomens- en vermogenspositie. Het moge ook duidelijk zijn dat inkomen en vermogen onmisbaar zijn voor de instandhouding, groei of krimp van de middenklasse. Ze hebben daarmee stellig een grote maatschappelijke relevantie. Niettemin is het belangrijk om vast te stellen dat eventuele maatschappelijke effecten niet rechtstreeks en uitsluitend uit de inkomens- en vermogenspositie voortvloeien. De ontwikkelingen die hier geschetst worden, leveren nieuwe waarnemingen op die, naar ik hoop, van belang zijn voor analyses die juist die verdere vragen proberen te beantwoorden.

De inkomensdefinitie van de middenklasse

Ik bespreek eerst de operationalisering van de inkomensdefinitie van de middenklasse. De inkomensverdeling wordt opgesplitst in drie hoofdgroepen, die gedefinieerd worden aan de hand van het mediane huishoudinkomen – dat is precies het midden van de gehele inkomensverdeling (onderstaande termen gebruik ik verder in de tekst):

- de *onderkant, lage klasse of armen* ('laag' in de grafieken): huishoudens met een inkomen tot hooguit 60 procent van het mediane huishoudinkomen, in overeenstemming met de Europese definitie van inkomensarmoede;
- *het midden of de middenklasse* ('midden'): tussen die 60 procent als ondergrens en 200 procent van de mediaan als bovengrens;
- de *bovenkant of topklasse* ('top' of 'hoog'): boven 200 procent van de mediaan.

De definitie is gekozen in navolging van de Internationale Arbeidsorganisatie (Vaughan-Whitehead 2016). Omdat de uitkomsten van deze definitie in de praktijk variëren tussen tamelijk beperkt en tamelijk ruim, afhankelijk van het inkomensbegrip (bruto, netto of gestandaardiseerd), vormt ze een goed instrument om inzicht te krijgen in onderliggende processen. Binnen de middenklasse onderscheid ik nog vier segmenten die licht werpen op verschillen binnen de middenklasse en die bouwstenen kunnen vormen voor wie een meer beperkte definitie van de middenklasse zou willen kiezen:

- *laagste segment*: 60 tot 80 procent van de mediaan;
- *lagere*: 80 tot 100 procent;
- *hogere*: 100 tot 120 procent, en
- *hoogste*: 120 tot 200 procent.

Op deze manier wordt de middenklasse op een relatieve manier gedefinieerd, als onderdeel van de algehele inkomensverdeling. Dat heeft als belangrijk gevolg dat haar omvang niet alleen afhangt van deze klasse zelf, maar ook van ontwikkelingen in de beide andere klassen. Omgekeerd is het ook denkbaar dat belangrijke veranderingen die de hele verdeling raken, hoe ingrijpend ze misschien ook zijn, de omvang van de middenklasse niet of nauwelijks beïnvloeden. De klassen vormen communicerende vaten waarbij het peil in het ene vat dat in het andere bepaalt, en waarbij meer of minder vloeistof in totaal het peil in alle vaten tegelijk beïnvloedt. Andere definities van de middenklasse, bijvoorbeeld aan de hand van beroepen of attitudes die specifiek in het midden voorkomen, kennen deze samenhang niet.

Ik pas de afgrenzingen van de drie klassen systematisch toe met behulp van de vier gebruikelijke inkomensbegrippen:

- *primair* inkomen uit de markt (arbeid, onderneming of vermogen);
- *bruto*-inkomen (primair inkomen plus uitkeringen);
- *netto*- of *besteedbaar* inkomen (bruto-inkomen minus inkomstenbelasting en sociale premies), en

- *gestandaardiseerd* besteedbaar inkomen (netto-inkomen dat gewogen is met de omvang en samenstelling van het ontvangende huishouden).

Deze vier vormen tezamen het cumulatieve traject van inkomensverwerving, inkomensherverdeling en inkomensbesteding in onze maatschappij. De meeste aandacht zal hier uitgaan naar de laatste drie: bruto-, netto- en gestandaardiseerde inkomens, die door alle huishoudens worden ontvangen, in tegenstelling tot marktinkomens, die slechts een deel van de huishoudens ontvangt. Terwille van de leesbaarheid komt marktinkomen daarom afzonderlijk aan de orde in paragraaf 5.5.

Doorgaans staat het gestandaardiseerde inkomen centraal in het publieke debat en in de beleidsvorming aangaande armoede en inkomensongelijkheid.³ Het vormt echter het slotstuk van het hele traject en wordt beïnvloed door belangrijke sociaal-economische mechanismen die ten onrechte buiten beeld raken als de aandacht uitsluitend gericht wordt op dat eindpunt. Die mechanismen omvatten:

1. de *inkomensverwerving* in de markt door middel van loonarbeid of van eigendom van onderneming en/of vermogen;
2. de wettelijk bepaalde en/of politiek ingevulde *herverdeling* van inkomens, en
3. de individuele *huishoudvorming*, die tot uiting komt in de omvang en samenstelling van het huishouden die van belang zijn voor de standaardisering.⁴

Hun grote invloed en belang rechtvaardigen de nadere analyse van deze mechanismen. Wie zou de middenklasse willen definiëren zonder te letten op hun arbeid en beroep – essentiële kenmerken in de sociologische benadering – en, als onderdeel daarvan, het arbeidsaanbod van het huishouden? Wie zou niet willen weten wat de bijdrage is van inkomensherverdeling van en naar de middenklasse? Wie zou voorbij willen gaan aan de sterke groei van het aantal eenpersoonshuishoudens en de daling van het kindertal in andere huishoudens, en de invloed die beide uitoefenen op de betekenis van het inkomen voor de huishoudens, dat wil zeggen de standaardisering? Ik betrek deze effecten hier uitdrukkelijk in de beschouwing.

Ik baken de middenklasse voor elk van de vier inkomensbegrippen af met behulp van de bijbehorende inkomensverdeling, uitgaande van de mediaan van het betreffende inkomen, en verbind de uitkomsten met elkaar door te kijken naar de effecten van deze afbakeningen binnen de bruto-inkomensverdeling. Dat wil zeggen dat de huishoudens die aanvankelijk *gerangschikt* zijn op grond van hun bruto-inkomen, vervolgens worden gerangschikt volgens hun netto-inkomen na belasting en dan dienovereenkomstig naar de klassen ingedeeld, en daarna idem volgens hun gestandaardiseerde inkomen. Bij de herschikkingen verandert de indeling van individuele huishoudens in de drie klassen, maar behouden ze hun bruto-inkomen. De omvang van het gezamenlijke bruto-inkomen van de huishoudens in elk van de klassen verandert met de rangschikking. Op deze manier bekijken we met

eenzelfde maatstaf hoe de omvang van de middenklasse wordt beïnvloed door de genoemde mechanismen. Op deze manier wordt van dezelfde huishoudens rechtstreeks waargenomen hoe ze zich tot elkaar verhouden na inkomensherverdeling en na huishoudvorming c.q. standaardisering. Over hoeveel gezamenlijk bruto-inkomen beschikken de huishoudens die na belasting of standaardisering lid zijn van de middenklasse vergeleken met daarvoor? Behoren huishoudens in de middenklasse zoals gerangschikt op grond van de bruto-inkomenverdeling, ook nog tot de middenklasse in beide andere verdelingen? Schuiven ze door herverdeling of standaardisering weg naar de bovenkant of de onderkant? Of, omgekeerd, schuiven ze vanuit beide andere klassen juist naar het midden? En wat zijn de kenmerken van de huishoudens die tussen klassen verschuiven; met andere woorden van welke huishoudens is de klassepositie gevoelig voor herverdeling of standaardisering? In het bijzonder stel ik daarbij de vraag wat de rol is van het aantal verdieners in het huishouden. Is het tweeverdienerschap tegenwoordig een vereiste voor een plek in de middenklasse of brengt het een huishouden juist hogerop? Gedurende de onderzochte periode is het eenverdienersmodel grotendeels vervangen door het twee- (of meer-)verdienersmodel. Dat is hand in hand gegaan met een ware explosie van deeltijdarbeid. Tegenwoordig werkt de helft van alle werkzame personen in Nederland parttime, uniek in internationale vergelijking (Salverda en Brals 2016; Salverda 2016b). Dat heeft als gevolg dat arbeidsinkomens nu volledig anders over huishoudens worden verdeeld dan vroeger. De literatuur over topinkomens in ons land onderstreept hun groeiende belang in de top-10 procent en top-1 procent (Atkinson et al. 2009; Salverda 2014: figuur 2.2). Hier gaat het mij uiteraard om hun verdeling over de drie klassen.

De gerechtvaardigheid van de zorg over een afkalkende middenklasse blijkt direct af te hangen van het inkomensbegrip. Kijkt men naar de bruto-inkomensverdeling, dan is haar aandeel relatief klein en krimpt die bovendien aanzienlijk gedurende de onderzochte periode. Uitgaande van de gestandaardiseerde inkomensverdeling daarentegen is de middenklasse groot en verandert haar omvang maar weinig. Deze divergentie geeft inzicht in de genoemde mechanismen. De middenklasse heeft meer dan vroeger moeite zich te handhaven op grond van direct verkregen marktinkomens en is nu meer afhankelijk van inkomensherverdeling en veranderde huishoudvorming. Hoewel er uitgaande van de gestandaardiseerde inkomens nauwelijks sprake lijkt van een afkalkende middenklasse, is de zorg niettemin gerechtvaardigd vanwege de onderliggende processen die hier worden blootgelegd. In weerwil van de grootte en de geringe verandering is de manier waarop de gestandaardiseerde omvang in stand gehouden wordt, drastisch veranderd. Dat betreft vooral de ontwikkelingen in de arbeidsmarkt en de huishoudvorming – kort gezegd het einde van de eenverdienersmaatschappij – maar ook de afnemende herverdeling van inkomens als gevolg van het gevoerde beleid van ‘werk, werk, werk’ draagt hieraan bij.

Ik bestudeer de verschuivingen tussen bruto, netto en gestandaardiseerd binnen afzonderlijke jaren en kijk vooral ook hoe dat patroon in de loop van de tijd is veranderd. Daarbij ga ik terug tot 1990, zo ver als de beschikbare gegevens toelaten. Deze zijn overwegend afkomstig uit de inkomens- en vermogensgegevens van het CBS: het InkomensPanelOnderzoek (IPO). Deze microdata maken het mogelijk de bewegingen tussen de drie klassen in kaart te brengen en verbanden te leggen met individuele karakteristieken, zoals de huishoud- en werkgelegenheidspositie. Helaas ontbreken in deze gegevens belangrijke karakteristieken voor een diepgaandere analyse, zoals de precieze arbeidsmarktpositie (bijv. gewerkte uren of beroep) of het behaalde onderwijsdiploma (vergelijk hiervoor Salverda en Brals 2016). Ook vertonen de gegevens een belangrijke reeksbreuk tussen de 2000 en 2001 die helaas niet goed te repareren is (Salverda 2013), waardoor de ontwikkeling tussen deze twee jaren buiten beeld moeten blijven. Dat is spijtig, omdat dan juist de dot.com-crisis begint en tegelijkertijd de inkomsten- en vermogensbelasting wordt hervormd door Zalm en Vermeend. Beide hebben naar ik aanneem aanmerkelijke gevolgen gehad die leerzaam hadden kunnen zijn voor de huidige crisis. De perioden voor en na 2000⁵ geef ik daarom steeds afzonderlijk aan, en de overgang tussen beide laat ik buiten beschouwing. Omdat het uiteindelijk om de grote lijn gaat en niet om een zo exact mogelijke vergelijking tussen toen en nu, valt daarmee te leven.

Opzet

In het vervolg van dit hoofdstuk geef ik eerst een korte samenvatting van algemene inkomens- en werkgelegenheidsontwikkelingen (onder 5.2). Tegen die achtergrond schets ik daarna het aandeel van de middenklasse onder alle huishoudens en hun inkomensaandeel in het totale (bruto) inkomen in ons land, tussen 1990 en 2014, in vergelijking met beide andere klassen, en bespreek ik hoe de drie van elkaar verschillen (onder 5.3). Dan (onder 5.4) bespreek ik voor geselecteerde jaren de verschuivingen van huishoudens tussen de klassen als gevolg van de rangschikking naar bruto, netto inkomen en gestandaardiseerd inkomen om de effecten van belasting- en premieheffing en huishoudvorming bloot te leggen. Vervolgens (onder 5.5) komt aan de orde welke typen huishoudens in die verschuivingen betrokken zijn, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar tweeverdieners. Tot slot (onder 5.6) voeg ik aan deze inkomensplaatjes de vermogensverdeling toe: hoe ontwikkelen zich daarin de aandelen van dezelfde inkomensklassen? Ter afsluiting (onder 5.7) volgt een korte discussie over de mogelijke gevolgtrekkingen voor beleid.

5.2 WERKGELEGENHEID, INKOMEN EN HUISHOUDENS SINDS 1990

Alvorens ons verder te richten op de ontwikkeling van de middenklasse, schets ik voor alle huishoudens tezamen gedurende de onderzochte periode kort het verloop van drie belangrijke omgevingsvariabelen:

- de omvang van de *inkomensherverdeling*;
- de *werkgelegenheidsdeelname* van huishoudens, en
- de *verduunning* van huishoudens.

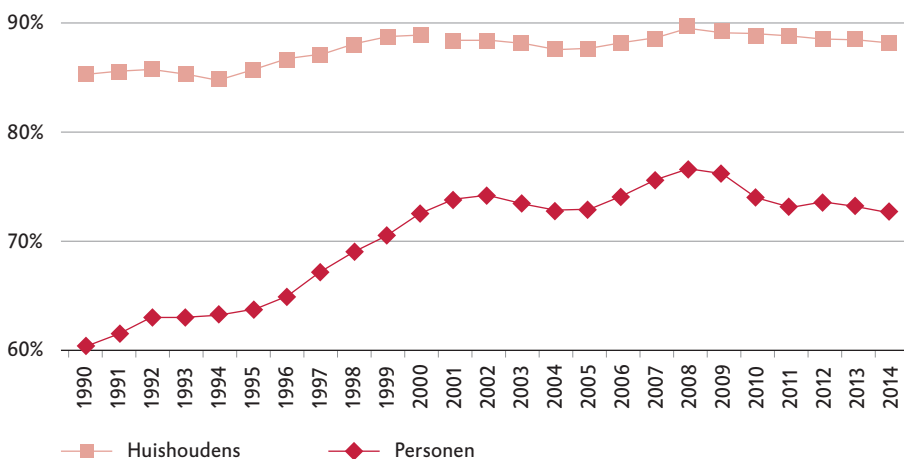
De eerste variabele betreft de omvang van de inkomensherverdeling, uitgedrukt als percentage van het nationale totaal van de bruto-inkomens van huishoudens, dat groeit van 159 naar 365 miljard euro.⁶ Zo uniform mogelijk gedefinieerd dalen de uitkeringen van sociale verzekeringen en voorzieningen plus de gerichte inkomensoverdrachten, zoals huursubsidie en kinderbijslag als percentage van het totale bruto-inkomen van 18 procent in 1990 naar 13 procent in 2014. De afdrachten van de inkomsten- en vermogenbelasting en de sociale premies⁷ – hierna ook wel kortweg aangeduid als ‘belastingen’ – stijgen in de jaren negentig (van 24 naar 27% bruto-inkomen) en schommelen vervolgens (rond 25%). Vooral de directe belastingen dalen fors in de jaren negentig (van 14 naar 9% van het bruto-inkomen) en blijven bijna onveranderd daarna; sociale premies stijgen dan echter en blijven daarna bijna gelijk.

De belangrijkste les uit de recente literatuur over baanloze huishoudens, de tweede variabele, is dat de werkgelegenheidsgraad van personen en die van huishoudens principieel van elkaar verschillen, zodra er meerdere werkenden in een huishouden zijn. Nieuwe werkgelegenheid kan in de vorm van een extra werkende terechtkomen in huishoudens waarin al een werkende aanwezig is. Figuur 5.1 toont de realiteit hiervan voor ons land. Tot 2008 stijgt de werkgelegenheidsgraad onder *personen* ondanks enkele vertragingen met in totaal 17 procentpunt, om daarna tot 2014 met 4 procentpunt te dalen. Tegelijk ligt het percentage *huishoudens* met één of meer werkenden met enige cyclische fluctuatie onveranderd tussen 85 en 90 procent, en treedt recent ook hier een daling op (2 procentpunt). Het betekent dat van de 1,8 miljoen werkenden die erbij gekomen zijn sinds 1990, circa 800.000, zich bevinden in nieuwe huishoudens, waardoor de werkgelegenheidsgraad gelijk bleef bij een toenemend aantal huishoudens, terwijl de resterende 1 miljoen personen zich hebben gevoegd in huishoudens die al een werkende hadden (Salverda en Brals 2016).

De derde variabele betreft de verduunning van huishoudens, de basiseenheid in deze analyse. Tussen 1990 en 2014 groeit het aantal huishoudens met 15 procent, van 4,9 naar 5,6 miljoen, maar daalt het gemiddeld aantal personen per huishou-

den met 5 procent, van 2,58 tot 2,44. Dit is het gevolg van enerzijds de groei van het aantal eenpersoonshuishoudens en anderzijds de verkleining van meerpersoonshuishoudens.

Figuur 5.1 Werkgelegenheidsgraad van huishoudens en personen*, 1990-2014.
Alle personen, respectievelijk huishoudens = 100%

* Alle huishoudens met inkomen uit arbeid en/of winst uit onderneming ten opzichte van het nationale totaal van huishoudens aantallen, referentiepersoon tussen 15 en 64 jaar. Dit is een ruime schatting, omdat elk inkomen dat binnen een kalenderjaar is ontvangen, wordt meegeteld, terwijl werkende personen als een jaargemiddelde worden geteld.

Bron: Werkgelegenheidsgraad van huishoudens uit CBS, Statline/IPO Samenstelling inkomen; van personen uit Eurostat/ELFS [lfsa_epgaed]

5.3 DE MIDDENKLASSE TUSSEN ONDER- EN BOVENKANT

De ontwikkeling van de middenklasse staat hier centraal, aangevuld met enkele details van haar vier segmenten. Ik kijk eerst naar de aggregate omvang en ontwikkeling van de klassen en de demografische samenstelling, steeds afgemeten aan de mediaan van bruto-, netto- respectievelijk gestandaardiseerd inkomen. De onderlinge verschillen en bijbehorende verschuivingen komen aan bod onder 5.4, het primaire inkomen wordt besproken onder 5.5.

Omvang en ontwikkeling

De grote betekenis van de verschillende inkomensbegrippen voor de omvang en ontwikkeling van de middenklasse wordt duidelijk uit de linkergrafiek van de figuren 5.2a (huishoudens) en 5.2b (inkomen). De uitkomsten verschillen radicaal tus-

sen bruto-, netto- en gestandaardiseerde inkomens, voor niveau én ontwikkeling. Ik kijk eerst naar het aantal huishoudens (deel A), daarna naar hun gezamenlijk inkomen (deel B).

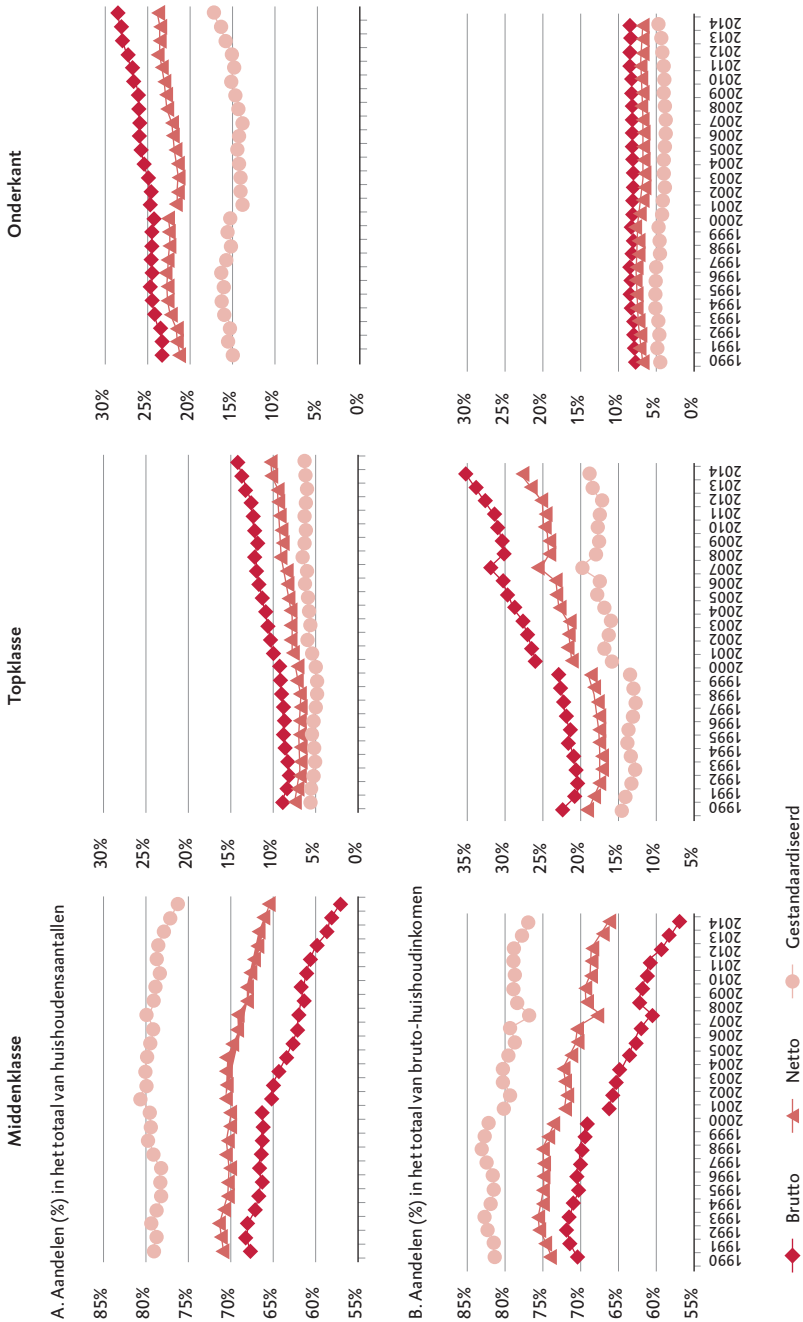
Afgemeten aan de bruto-inkomensmediaan is het aandeel van de middenklasse onder alle huishoudens relatief klein en krimpt het aanzienlijk: van 68 procent in 1990 naar 57 procent in 2014. Gerangschikt volgens de netto-inkomens is het echter groter en krimpt het de helft minder sterk: van 71 naar 66 procent. Gestandaardiseerd gerangschikt behoort onveranderlijk de overgrote meerderheid van alle huishoudens tot de middenklasse, met gedurende lange tijd een aandeel van circa 80 procent van alle huishoudens, wat sinds 2006 echter is gevolgd door een duidelijke krimp. De dalingen zijn opvallend recent en zijn groter op grond van bruto-inkomens (-11 procentpunt, vanaf 2000), dan van netto-inkomens (-5 procentpunt, vanaf 2003) en gestandaardiseerde inkomens (-3% procentpunt, vanaf 2006). De ontwikkelingen van de top (de grafieken in het midden) en de onderkant (de rechtergrafieken) zijn samen complementair hieraan. Hun stijgingen en niveaus weerspiegelen samen de dalingen van de bruto- en netto-middenklasseaandelen. De recente gestandaardiseerde middenklassedaling komt geheel overeen met het stijgende huishoudensaandeel van de onderkant. Het effect van standaardisering op huishoudens aan de onderkant is dan ook aanzienlijk – in 2014 verschilt het huishoudensaandeel tussen bruto- en gestandaardiseerde inkomens tussen 29 en 17 procent.

De klassenaandelen in het nationale totaal van inkomens, steeds bruto, ontwikkelen zich duidelijk geprononceerder (figuur 5.2b). In alle gevallen blijft de onderkant onveranderd over de tijd en de actie speelt zich daarom geheel af tussen middenklasse en topklasse. Het bruto-middenklassenaandeel zakt van 71 naar 57 procent van alle inkomens, dat van de topklasse stijgt navenant van 22 naar 35 procent. Er vindt dus een inkomensverschuiving plaats van 13 à 14 procentpunten tussen het midden en de top. Gerangschikt naar netto-inkomens is de verschuiving tussen beide klassen minder groot (8 procentpunten). Gestandaardiseerd gerangschikt treedt nog steeds een verschuiving op tussen midden en top, nu ter grootte van 4 procentpunt. Opnieuw speelt de meeste actie zich af na 2000, maar de vertraging al naar gelang het inkomensbegrip is geringer dan hierboven voor de aantallen. De financiële crisis lijkt de verschuiving tussen het midden en de top eerder te versnellen dan af te remmen. Niet verwonderlijk zijn de inkomensaandelen van de onderkant fors kleiner dan de huishoudaandelen en dat verschil is groeiende.

De belangrijke verschillen in niveau en ontwikkeling van de middenklasse afhankelijk van het gehanteerde inkomensbegrip laten zien dat inkomensherverdeling en huishoudvorming van wezenlijke invloed zijn. De herverdeling van bruto naar netto draagt bij aan haar omvang en halveert de krimp, maar maakt die niet ongedaan, de standaardisering vergroot de omvang nog aanzienlijk verder en voorkomt

tot voor kort de krimp. Bruto gerangschikt behoort nu nog slechts ruim de helft van alle huishoudens tot de middenklasse en is ze op weg om een minderheid te worden; gestandaardiseerd gerangschikt omvat ze nog altijd het overgrote deel van de bevolking, al staat ook dat onder druk. Met andere woorden, in de markt heeft de middenklasse een duidelijk probleem om zich te handhaven, dat vervolgens grotendeels en meer dan vroeger wordt verholpen door inkomensherverdeling en veranderende huishoudvorming. Omgekeerd wordt de positie van de topklasse in de markt almaar sterker. De effecten van herverdeling en standaardisering aan de top vormen het spiegelbeeld van de middenklasse: de topaandelen worden fors verkleind onder invloed van de herverdeling, maar stijgen niettemin nog aanzienlijk, ze worden opnieuw kleiner onder invloed van standaardisering en blijven dan lange tijd ruwweg stabiel voordat ze recent zijn gaan stijgen. Over de tijd gezien helpt de onderkant mee om het grote huishoudensaandeel van de middenklasse voor gestandaardiseerde inkomens overeind te houden, terwijl de bovenkant dat vooral doet voor het grote inkomensaandeel.

Figuur 5.2 Klassen aandelen in huishoudens en inkomen, gerangschikt per inkomensbegrip, 1990-2014*

* Voor de reeksbreak in 2001, vanwege veranderde definities en waarnemingen, is niet gecorrigeerd (zie Salverda 2013 voor een bespreking).

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO

Het gaat er hier niet om uit de drie inkomensbegrippen de beste te kiezen, maar om hun onderlinge verbanden en de effecten van de bijhorende mechanismen bloot te leggen. Wat kunnen ze ons vertellen over de invloeden die de middenklasse ondergaat? De uiteenlopende ontwikkelingen suggereren zeer belangrijke verschuivingen tussen de drie klassen op grond van belasting- en premieheffing en van standaardisering voor een veranderende huishoudomvang en -samenstelling. Op zich kunnen dergelijke verschuivingen in beide richtingen verlopen, van het midden naar de bovenkant en onderkant, maar ook omgekeerd van deze beide kanten naar de middenklasse toe. In die onderliggende bewegingen liggen de twee mechanismen besloten. Figuur 5.2 laat hierover geen directe conclusie toe, omdat ze slechts het netto-resultaat toont van de verschuivingen in beide richtingen. De onderliggende bewegingen bespreek ik, samen met de twee mechanismen, in paragraaf 5.4.

Samenstelling van de klassen

De verschillen en verschuivingen tussen de klassen houden verband met verschillen in samenstelling tussen de klassen. Ik bekijk het verloop van de huishoudomvang over de drie klassen. In 2014 telt het gemiddelde huishouden in de bruto-inkomensmiddenklasse 2,64 personen (inclusief kinderen), tegenover 3,29 aan de bovenkant en 1,61 aan de onderkant. Huishoudens aan de bovenkant zijn dus tweemaal zo groot als aan de onderkant. De daling over de jaren is het sterkst in de middenklasse, die in 1990 gemiddeld nog 2,83 personen per huishouden telt. Haar aandeel onder het nationale totaal van personen daalt daarmee van 74 naar 62 procent, ten gunste van zowel de topklasse, die stijgt van 12 naar 19 procent, als de onderkant, die groeit van 14 naar 19 procent. Personen zijn dus meer geconcentreerd geraakt aan de boven- en onderkant. Dat maakt de belangrijke verschuivingen van de bovenkant en de onderkant naar de middenklasse die optreden als gevolg van de standaardisering, begrijpelijk: de grotere huishoudens binnen de topklasse zakken, omdat ze het inkomen met meer moeten delen, en de kleinere binnen de onderkant stijgen juist, omdat ze het met minder hoeven te delen. Standaardisering brengt de gemiddelde huishoudomvang van de klassen veel dichterbij elkaar: 2,65 personen voor de bovenkant, 2,55 voor het midden en 1,86 voor de onderkant. Gestandaardiseerd verandert de personenverdeling tussen de klassen ook maar weinig in vergelijking met 1990.

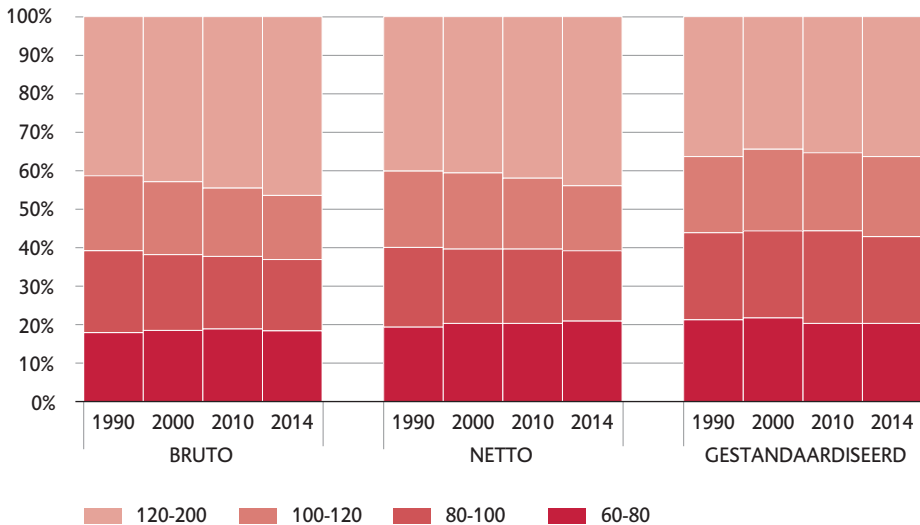
Tegenwoordig schuift als gevolg van belasting en standaardisering 12 procent van alle personen omlaag van de topklasse naar het midden, vergeleken met 6 procent in 1990. Het impliceert dat in termen van klassen nu vaker eerst een bruto-inkomen in de topklasse verworven moet worden om gestandaardiseerd een huishouden van dezelfde omvang op middenklassenniveau te kunnen onderhouden. De individuele huishoudvorming speelt daarom een wezenlijke rol, naast de beide mechanismen van inkomens- werving en herverdeling. Grotere huishoudens

zoals paren met kinderen vormen een belangrijke vector, waarlangs die personen eerst geconcentreerd raken in de bruto-inkomstopklasse en vervolgens omlaag schuiven naar de gestandaardiseerde middenklasse.

Segmenten van de middenklasse

De verdeling van de middenklasse over haar vier segmenten is tamelijk stabiel zoals figuur 5.3 laat zien voor geselecteerde jaren. Het hoogste segment, dat ook verreweg het breedst is, omvat bijna de helft van alle middenklassenhuishoudens. Het groeit licht tussen 1990 en 2014 voor bruto- en netto-inkomens en schommelt wat voor gestandaardiseerd inkomens. De inkomensverschuivingen als gevolg van de standaardisering lopen iets uiteen tussen de segmenten. Met gestandaardiseerde rangschikking valt het hoogste segment kleiner uit, net als de topklasse die er vlak naast ligt. In het algemeen geldt, hoe hoger het inkomen binnen de middenklasse, hoe groter deze verschuiving. Desondanks zijn de verschuivingen binnen de middenklasse buitengewoon klein vergeleken met die van de middenklasse als geheel. Met andere woorden, de bruto- en netto-krimp en de gestandaardiseerde bijna-stabiliteit van de totale middenklasse die we eerder vaststelden, zijn vrijwel gelijk verdeeld over de vier segmenten. Een andere afgrenzing van de middenklasse zal dan ook weinig uitmaken voor de gevonden trends.

Figuur 5.3 Verdeling (%) middenklassenhuishoudens over segmenten, per inkomensbegrip, 1990-2014

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO

Het gemiddelde aantal personen per huishouden stijgt met het segment. Het overbrugt binnen de middenklasse het verschil tussen de onderkant en de bovenkant dat we hierboven vonden. Het hoogste segment telt bruto duidelijk meer personen

dan de andere drie en heeft voor gestandaardiseerde inkomens ook hetzelfde aantal als de top. Dat onderstreept nogmaals het effect van huishoudvorming en standaardisering. Tegelijk maakt het duidelijk dat de middenklasse geen volledig uniform geheel vormt van onder tot boven over de segmenten heen. Uit de figuur kan ook worden afgeleid dat als de middenklasse veel beperkter zou worden afgebakend, bijvoorbeeld tussen 60 en 120 procent van de mediaan, ze tegenwoordig bruto minder dan een derde van alle huishoudens zou omvatten en gestandaardiseerd minder dan de helft; bij een afbakening tussen 80 en 200 procent zou het gaan om 47 (bruto) en 61 procent (gestandaardiseerd) van alle huishoudens.

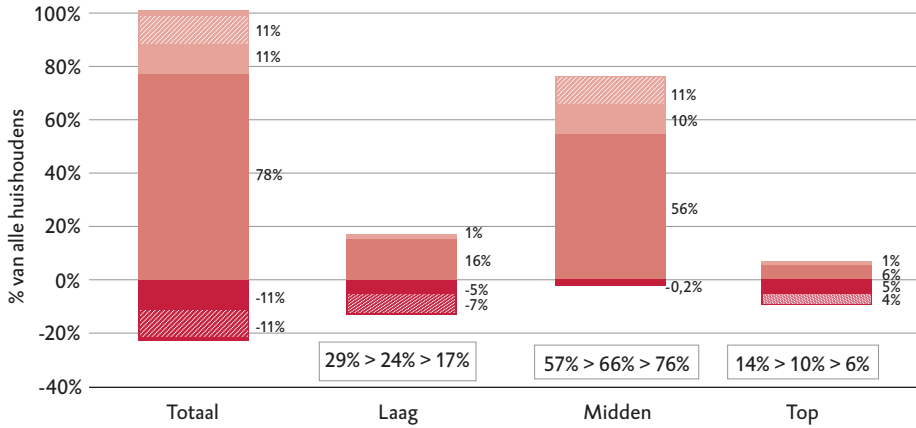
Samenvattend vinden we uitgaande van de bruto-inkomensverdeling een sterke krimp van de middenklasse, inclusief de vier segmenten, en een dienovereenkomstig sterke groei van de topklasse. De middenklasse handhaaft zich steeds moeilijker vanzelf in de markt. Dit gaat samen met een groeiende concentratie van personen en grotere huishoudens in de topklasse. Vervolgens brengen belasting- en premieheffing en inkomensstandaardisering velen uit de groep die in de loop van de tijd is opgeschoven naar die bruto-inkomenstop, weer omlaag naar de middenklasse. Ik bekijk dat nu in meer detail.

5.4 EFFECTEN VAN BELASTINGHEFFING EN HUISHOUDVORMING

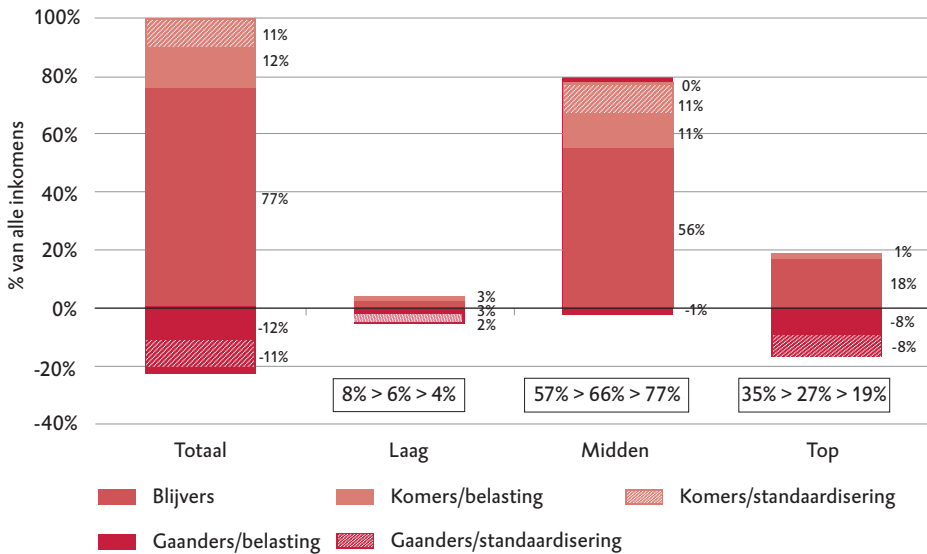
Figuur 5.2 suggereert significante netto-verschuivingen van huishoudens en inkomen tussen de klassen als gevolg van belastingheffing en standaardisering. Om daar inzicht in te krijgen presenteer ik de stromen in beide richtingen tussen de klassen die aan deze resultaten ten grondslag liggen voor het recentste jaar, 2014, waarin de verschuivingen trouwens het grootst zijn. Figuren 5.4a (huishoudens) en 5.4b (inkomen) specificeren in vier kolommen van links naar rechts de aantallen huishoudens die hun klassenpositie uit de bruto-verdeling behouden (blijvers), of die op grond van belastingheffing dan wel standaardisering een klasse verlaten (gaanders) of zich er juist bij aansluiten (komers). De precieze bestemming van gaanders en de herkomst van komers is niet aangegeven, maar nagenoeg alle stromen gaan naar de naastliggende klasse, stromen die tussen onderkant en bovenkant over de middenklasse heen springen zijn verwaarloosbaar klein. Zou de middenklasse beperkter worden afgebakend, dan neemt de kans op dergelijke sprongen uiteraard toe. De aangegeven percentages hebben steeds betrekking op het nationale totaal van hetzij huishoudens, hetzij inkomens, en zijn daarom onderling vergelijkbaar tussen de klassen en de stromen. De inkomensandelen betreffen het bruto-inkomen en geven dus aan hoeveel inkomen met de huishoudens mee verschuift onder invloed van de beide mechanismen. In de vakjes onderaan in de kolommen zijn de aandelen van de klassen vermeld die overeenstemmen met figuur 5.2.

Figuur 5.4 Klassenverschuivingen van huishoudens bij rangschikking per inkomensbegrip, 2014

A. Aandelen(%) in het nationale totaal van huishoudensaantallen

B. Aandelen(%) in het nationale totaal van bruto-huishoudinkomen

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO

Van de totale populatie van huishoudens blijft 78 procent op zijn plaats in de oorspronkelijke klasse in het gehele proces van inkomensherverdeling en standaardisering. Zij houden tegelijk een vrijwel even groot gedeelte (77%) van het inkomen op zijn plaats (figuur 5.4b). Het complement (22%) stroomt in en uit – met een fifty-fifty verdeling over de twee mechanismen voor zowel de huishoudens als het

inkomen. De totaalplaatjes in de linkerkolommen zijn vrijwel identiek voor huishoudens en inkomens, en ook voor de middenklasse in de derde kolom zijn de verschillen gering. Belangrijke verschillen tussen beide komen echter aan het licht tussen de onderkant, die immers een hoog huishoudensaandeel en een laag inkomensaandeel heeft, en de bovenkant waar het tegenovergestelde geldt. De onderkant ziet 12 procentpunt van zijn huishoudens en 5 procentpunt van zijn inkomen wegschuiven naar het midden, de bovenkant 9 procentpunt van zijn huishoudens en 17 procentpunt van zijn inkomen.

In het bijzonder laat figuur 5.4a zien hoe de middenklasse langs deze lijnen wordt opgebouwd. Van de oorspronkelijke 57 procent van alle huishoudens stroomt minder dan 2 procentpunt uit en vormt de resterende 56 procent de vaste kern door de rangschikkingen heen. Deze wordt vervolgens gecombineerd met een omvangrijke toestroom van 21 procent en bereikt aldus het gestandaardiseerde aandeel van 76 procent. De toestroom komt zoals hierboven aangegeven van beide kanten, en is voor inkomen sterker en meer afkomstig uit de topklasse dan voor huishoudens.

De absolute verschuivingen die hierbij horen, zijn zeer omvangrijk. Van de aanvankelijke 1,6 miljoen huishoudens aan de onderkant in 2014 schuiven er bijna 700.000 omhoog naar het midden, waarvan bijna 400.000 als gevolg van de standaardisering. Omgekeerd gaan er 100.000 van het midden omlaag naar de onderkant. Tegelijkertijd schuiven er van de aanvankelijke 800.000 aan de bovenkant 500.000 omlaag naar het midden, waarvan 200.000 vanwege standaardisering. Slechts enkele tienduizenden bewandelen de omgekeerde weg, van het midden naar de top. De middenklasse groeit op deze manier van 3,2 naar 4,3 miljoen huishoudens. Bijna alle oorspronkelijke 3,2 miljoen middenklassehuishoudens beschikken over voldoende bruto-inkomen om zich te handhaven tot en met de gestandaardiseerde middenklasse. Omgekeerd bestaat een kwart van die gestandaardiseerde middenklasse – 1,1 op de 4,3 miljoen – uit huishoudens die erbijkomen vanaf de onder- of bovenkant. Met name degenen die uit de topklasse naar het midden schuiven, behalen aanvankelijk een veel hoger inkomen en dragen daarvoor dan ook meer belasting af. Tegelijkertijd zijn hun huishoudens groter, waardoor hun hogere inkomen na standaardisering uiteindelijk slechts toereikend is voor een uitgavenpatroon dat tot de middenklasse behoort.

In 1990, aan het begin van de periode, behoudt een groter percentage van zowel de huishoudens en als het inkomen zijn oorspronkelijke klassepositie. In de middenklasse gaat het dan om 68 procent in plaats van 56 procent nu. De gestandaardiseerde middenklasse kent in dat beginjaar per saldo een inkomenstoeestroom die slechts half zo groot is als in 2014. Het verschil betreft vooral de topklasse, want stromen vanuit de onderkant zijn aan begin en eind vrijwel even groot. De omge-

keerde bewegingen, vanuit de middenklasse naar onder en boven, zijn in 1990 net zo miniem als tegenwoordig. De gestileerde werkelijkheid is dan ook dat huishoudens steeds nauwelijks uit de middenklasse vertrekken, maar slechts erbijkomen.

De verschuivingen worden teweeggebracht door belastingheffing en standaardisering. Van beide groeit het belang voor deze verschuivingen grosso modo even sterk, afgezien van enige cyclische variatie die optreedt in de belastingheffing maar niet in de standaardisering. Ten opzichte van de jaren negentig wordt het inkomenseffect daarna relatief wat sterker. Het belastingeffect is afhankelijk van de inkomenshoogte en uiteraard van het gevoerde belastingbeleid. Het effect van standaardisering is afhankelijk van de omvang en samenstelling van het huishouden, die het resultaat vormen van een structureel veranderende huishoudvorming. Omvangrijke categorieën van huishoudens hebben uiteraard een groter aandeel in de verschuivingen, maar blijken niettemin ook vaak oververtegenwoordigd te zijn. In de verschuiving omlaag vanuit de top zijn paren mét kinderen oververtegenwoordigd, begrijpelijk, want bij eenzelfde inkomen heeft standaardisering meer vat op hen dan op paren zonder kinderen.

We vinden dus sterke en groeiende verschuivingen naar de middenklasse onder invloed van belastingheffing en standaardisering, en nauwelijks verschuivingen vanuit de middenklasse in omgekeerde richting. De verschuivingen kunnen verklaren waarom de sterke krimp van de middenklasse en de even sterke groei van de topklasse voor de bruto-inkomens afwezig zijn in de gestandaardiseerde inkomensruimte. De grotere en relatief groeiende omvang van huishoudens in de topklasse speelt hierin een essentiële rol.

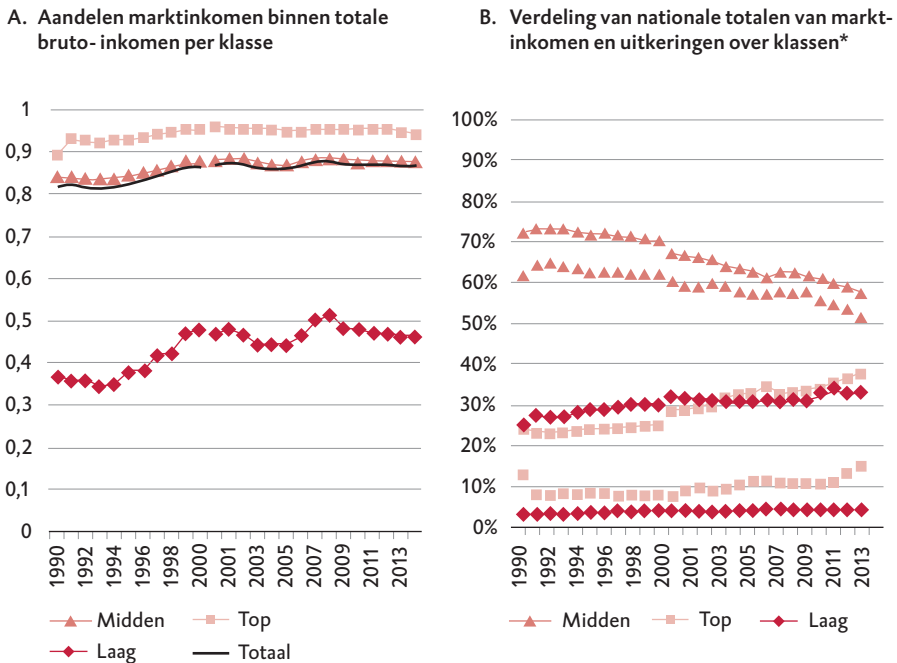
5.5 BRONNEN VAN INKOMEN, TWEEVERDIENERS EN HUISHOUDOMVANG

Tot nu toe ben ik uitgegaan van de bruto-inkomensverdeling en voorbijgegaan aan de afzonderlijke bijdragen daaraan van marktinkomen enerzijds en uitkeringen anderzijds. Het onderscheid tussen beide is in de eerste plaats van belang vanwege de onafhankelijke verwerving van inkomen als een wezenlijk kenmerk van de middenklasse. Binnen het nationale totaal van bruto-huishoudinkomen omvat het marktinkomen nu 87 procent, tegenover 82 procent in 1990. Het percentage loopt echter sterk uiteen tussen de klassen. Daarnaast is het voor een juist beeld van de inkomensherverdeling van belang om de uitkeringen als ontvangst weg te strepen tegen belastingen en sociale premies (op bruto-inkomen inclusief bruto-uitkeringen) als uitgave. Verder is het essentieel om vast te stellen dat individuen degenen zijn die de inkomens ontvangen, en niet de huishoudens als zodanig. Om die reden oefent de verdeling van individuele verdiemers van marktinkomen over de huishoudens een grote invloed uit op de inkomensverdeling en de drie klassen. Deze komt in het tweede gedeelte van deze paragraaf aan de orde.

Marktinkomen en uitkeringen

Figuur 5,5 presenteert de percentages van marktinkomen binnen het bruto-inkomen van de drie klassen. Uitkeringen vormen het complement hiervan binnen het totaal van 100 procent. Ze bestrijken het hele spectrum van de sociale zekerheid, uitgezonderd de AOW en het beroepspensioen vanwege de leeftijdsrestrictie tot 65 jaar. Voor het totaal van de drie klassen tezamen stijgt het marktinkomenstaandeel van 82 naar 86 procent en daalt het complementaire uitkeringsaandeel van 18 naar 14 procent in de jaren negentig; daarna blijft het vrijwel onveranderd. Het marktinkomensaandeel binnen de onderkant (35 à 50%) ligt ver hieronder en beweegt zich sterker omhoog, plus bijna 10 procentpunt, en het fluctueert ook aanmerkelijk sterker in reactie op de dot.com- en financiële crises. Het uitkeringsaandeel ligt navenant hoger dan gemiddeld, al daalt het van twee derde tot iets meer dan de helft. De marktinkomens aandelen binnen de midden- en topklasse liggen net iets hoger dan gemiddeld en vertonen weinig stijging en fluctuatie. Beide klassen ontvangen dus zeker ook uitkeringen, maar het belang daarvan is aanzienlijk kleiner.

Figuur 5.5 Marktinkomen binnen en over bruto-inkomensklassen, 1990-2014

* De losse merktekens onder B geven de verdeling van uitkeringsinkomen over de klassen aan.

Bron: Eigen berekening op CBS, InkomensPanelOnderzoek microdata

Figuur 5.5b geeft aan hoe het nationale totaal van marktinkomen procentueel over de drie klassen is verdeeld. Het merendeel belandt bij de middenklasse, maar dat aandeel daalt, van meer dan 70 naar minder dan 60 procent. De onderkant ontvangt een bijna onveranderde 4 procent van alle marktinkomen in weerwil van het gestegen belang van marktinkomen binnen die klasse. Het aandeel van de top groeit van ruim 24 naar 38 procent. Dit beeld van de marktinkomens wijkt nauwelijks af van dat van bruto-inkomens in figuur 5.2b, in overeenstemming met het weinig veranderende belang binnen de klassen (figuur 5.5a).

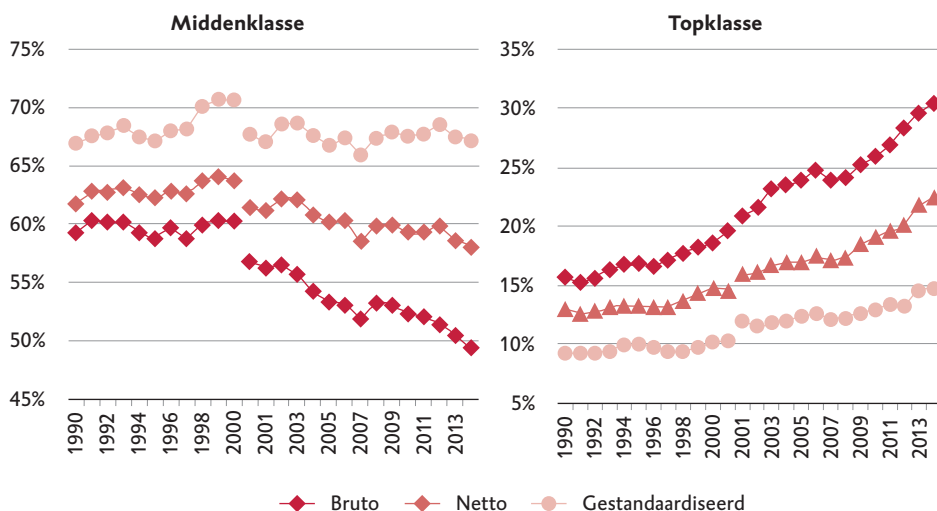
Figuur 5.5b verschaft ook inzicht in de verdeling van het totale uitkeringsinkomen over de klassen (de losse merktekens). Het aandeel van de middenklasse is bijna even groot als voor marktinkomen, en het daalt eveneens in de loop van de tijd. De uitkeringsaandelen van de onderkant en de bovenkant zijn aanmerkelijk groter respectievelijk aanmerkelijk kleiner dan hun marktinkomensaandelen. Opvallend is de toename van de uitkeringen die de top in recente jaren ontvangt. Merk op dat uitkeringen in dit verband uitsluitend een *type* inkomen vormen en niet een kenmerkend inkomen waarvan het huishouden vooral afhankelijk is. Uitkeringen kunnen in een huishouden gecombineerd worden met marktinkomen. Kinderbijslag en huursubsidie zijn voor de hand liggende voorbeelden, maar bijvoorbeeld ook een WW-uitkering kan gedurende een deel van het jaar worden genoten naast een marktinkomen tijdens de rest van het jaar of van een ander lid van het huishouden. Het belang binnen de klassen van de twee arbeidsmarktgerelateerde uitkeringen, voor werkloosheid en ziekte/arbeidsongeschiktheid (niet getoond), neemt af van de onderkant naar de bovenkant. Tussen 1990 en 2014 daalt het belang van ziekte-uitkeringen voor alle klassen, maar dat van werkloosheidsuitkeringen beweegt mee met de economische cyclus, uitdrukkelijk ook voor de top. Werkloosheidsuitkeringen zijn daarbij opvallend meer geconcentreerd geraakt (van 9% naar 14%) in de topklasse. Zetten we per klasse de ontvangst van uitkeringen binnen bruto-inkomen tegenover de afdracht van belastingen over bruto-inkomen dan valt de belastingdruk per saldo aanzienlijk lager uit. Voor het totaal der klassen ligt ze per saldo op circa 30 in plaats van 40 procent.

Inkomen uit loon

Loonarbeid vormt verreweg de belangrijkste bron van marktinkomen en speelt de hoofdrol in de sterke verschuiving vanuit de middenklasse naar de bovenkant. Ik onderzoek deze rol door te kijken naar 'arbeidshuishoudens', gedefinieerd als huishoudens waarin het inkomen uit loonarbeid ten minste de helft levert van het totale huishoudinkomen – het eventuele resterende deel van het inkomen (hier wel meegeteld) komt dus uit andere bron, hetzij onderneming of vermogen hetzij uitkering.⁸ De klassen blijven onveranderlijk gedefinieerd volgens dezelfde medianen van het volledige huishoudinkomen.

Voor bruto-inkomens neemt het huishoudensaandeel van alle arbeidshuishoudens licht toe, van 70 naar 73 procent, hun inkomensaandeel stijgt echter fors meer, van 77 naar 83 procent. Ze schuiven derhalve naar boven op in de inkomensverdeling. Figuur 5.6 toont de spreiding van de inkomens van deze arbeidshuishoudens over de middenklasse en de topklasse; de onderkant vertoont vrijwel geen ontwikkeling en laat ik daarom weg. Het bruto-inkomensaandeel van de middenklasse krimpt tussen 1990 en 2014 met circa 10 procentpunt tot 49 procent. Omgekeerd expandeert dat van de topklasse met ca. 13 procentpunt tot een aandeel van 30 procent. Vergelijking met figuur 5.2b – de grondslag van de percentages is identiek – laat zien dat arbeidshuishoudens volledig verantwoordelijk zijn voor de ontwikkeling van beide klassenaandelen. Arbeidsinkomen levert een doorslaggevende bijdrage aan de afkalving van de middenklasse ten gunste van de topklasse. De aandelen van beide klassen vormen de facto communicerende vaten en die communicatie loopt dus vooral via de arbeidshuishoudens. Ook voor netto- en gestandaardiseerde inkomens komen de ontwikkelingen van beide klassen bijna helemaal voor rekening van de arbeidshuishoudens.

Figuur 5.6 Arbeidshuishoudens: klassenaandelen (%) in het nationale totaal van bruto-huishoudinkomen, gerangschikt per inkomensgrip, 1990-2014

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO

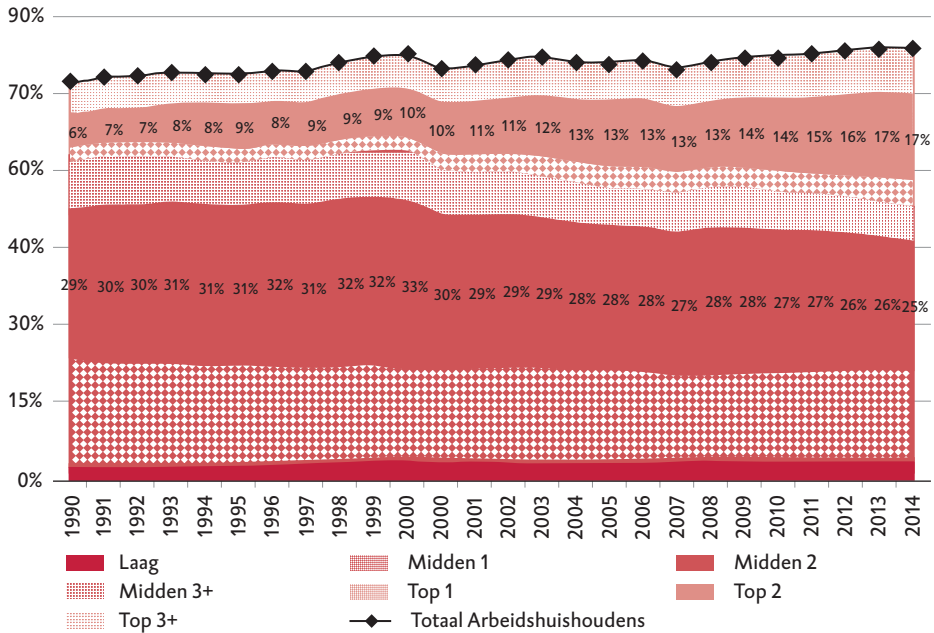
Verdieners in huishoudens

Gerangschikt volgens netto- en gestandaardiseerde inkomens is de rol van arbeidshuishoudens kleiner – maar nog steeds van groot belang. Vooral de opnieuw veel geringere daling van middenklassearbeidshuishoudens volgens gestandaardiseerde inkomens dan volgens bruto-inkomens wijst erop dat de arbeidshuishoudens die bruto sterk zijn opgeschoven naar de topklasse, vervolgens ook vaker

terugvallen naar de middenklasse door een grotere gevoeligheid voor standaardisering als gevolg van hun relatief grotere omvang. Het topklasse-aandeel in alle personen (inclusief kinderen) in arbeidshuishoudens groeit tussen 1990 en 2014 bruto met 11 procentpunt (van 10% naar 21%), en gestandaardiseerd slechts met 2 procentpunt. Binnen de topklasse stijgt bruto het totaal aantal personen met 1,1 miljoen. Arbeidshuishoudens nemen deze toename geheel voor hun rekening (1,2 miljoen).

Het totaal aantal personen met een inkomen in de topklasse groeit met 900.000, waaronder 800.000 leden van arbeidshuishoudens. Hun aandeel onder degenen met een inkomen in de topklasse groeit dan ook van 75 naar 84 procent. Het betekent dat individuele loonverdieners meer geconcentreerd raken in de topklasse – het topaandeel onder werkenden uit arbeidshuishoudens stijgt van 13 procent in 1990 naar 23 procent in 2014, wat ook de toegenomen concentratie van werkloosheidsuitkeringen kan verklaren. Arbeidshuishoudens schuiven vooral op als gevolg van extensieve groei: meer verdieners per huishouden. Figuur 5.7 toont daartoe per klasse het bruto-inkomen als percentage van het totale bruto-huishoudinkomen voor de arbeidshuishoudens uitgesplitst naar hun aantal loonverdieners – 1, 2 en 3 of meer. Hun totale inkomensaandeel loopt zoals eerder aangegeven op van 77 naar 83 procent. Daarbinnen treden echter belangrijke verschuivingen op: het inkomen van tweeverdieners groeit van een minderheid van 35 procentpunt naar een meerderheid van 43. Binnen de middenklasse wordt aanvallende groei over de jaren negentig (van 29% naar 33%) gevolgd door forse krimp (van 30% naar 25%); binnen de topklasse treedt onafgebroken groei op, van 6 naar 17 procent, vooral in de recente periode. De vier segmenten van de middenklasse passen binnen dit verloop: hoe hoger het segment, hoe hoger de frequentie van tweeverdieners; de ontwikkelingen in de loop van de tijd verschillen echter weinig tussen de segmenten en zijn relatief opvallend sterk maar absoluut klein in het laagste segment. De ontwikkeling van drie-of-meer verdieners in de drie klassen wijst in dezelfde richting, maar is veel minder omvangrijk. Eenverdieners in beide klassen krimpen enigszins. Niet verrassend stijgt vooral het gemiddelde inkomen van tweeverdieners meer dan hun aantal huishoudens.

Figuur 5.7 Arbeidshuishoudens per klasse naar aantal loonverdieners*: aandelen (%) in het nationale totaal van bruto-huishoudinkomen, 1990-2014

* 1, 2 en 3+ geeft het aantal verdieners per huishouden aan; twee- en meerverdieners zijn verwaarloosbaar aan de onderkant.

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO

De samenhangende ontwikkeling van verdieners in huishoudens en op de arbeidsmarkt is van fundamenteel belang voor de omvang en ontwikkeling van de middenklasse, nu en in de toekomst. De toenemende concentratie van verdieners aan de top is verantwoordelijk voor de krimp van de middenklasse voor marktinkomens ten gunste van de top én voor de verschuiving omlaag vanuit de top naar het midden vanwege belasting en standaardisering, omdat zij grotere huishoudens hebben. Met een gezamenlijk marktinkomen dat past in de topklasse, bereiken zij uiteindelijk een bestedingspatroon dat past binnen de middenklasse. De grote en bijna onveranderlijke middenklasse in de gestandaardiseerde inkomensruimte is voor een aanzienlijk en vooral ook groeiend deel gebaseerd op topklasseinkomens van huishoudens in de arbeidsmarkt. Het verschil tussen huishoudens en personen wijst op de aflossing van de eenverdienersmaatschappij door tweeverdieners, die tot een drastische verandering leidt in de verhouding tussen looninkomen en huishoudinkomen.⁹ Huishoudens met twee of meer verdieners brengen navenant meer individuele verdieners in het veld. Hun individuele verdiensten vallen echter een stuk lager uit dan van de eenverdieners in de topklasse. De laatsten behoren

ook tot de top van de loonverdeling, de eersten bevinden zich in het midden of eventueel zelfs aan de onderkant van die verdeling (verg. Salverda en Haas 2014; Salverda 2016b).¹⁰

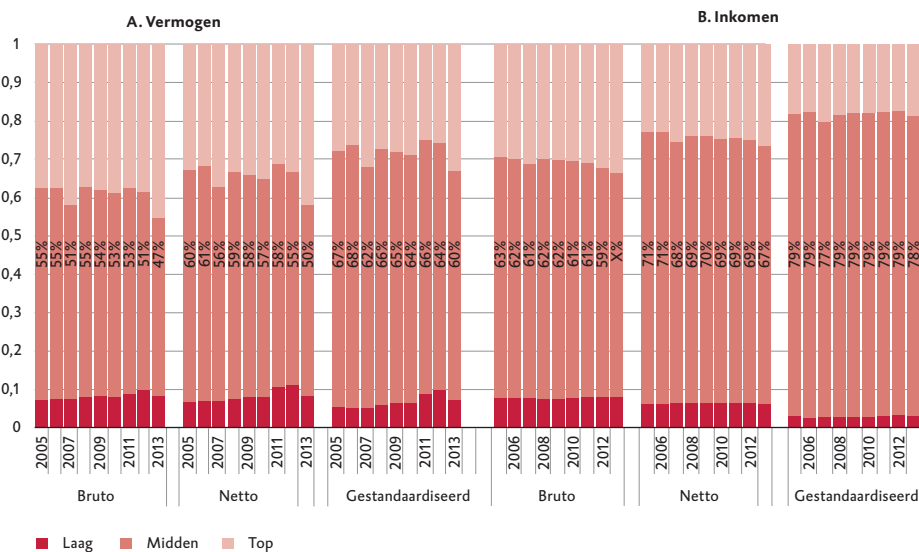
5.6 VERMOGEN, HUIZENBEZIT EN SCHULD VAN DE MIDDENKLASSE

In het voorafgaande is de aandacht steeds gericht op het inkomen. Het is interessant om daar het vermogen naast te zetten, omdat het een indicatie geeft van de veerkracht die klassen bezitten op de langere termijn, in aanvulling op hun inkomen.

Gewoonlijk is vooral de inkomensongelijkheid het onderwerp van maatschappelijke zorg en beleid, maar recent is pregnant naar voren gekomen dat de vermogensongelijkheid drastisch groter is (Van Bavel 2014; Salverda 2015a).¹¹ De 60 procent van huishoudens met het minste vermogen bezit per saldo niets als we schulden en bezittingen tegen elkaar wegstrepen. Daaruit kan echter niet simpelweg worden geconcludeerd dat dan ook de vermogenspositie van de middenklasse zoals hier gedefinieerd op grond van inkomen, minimaal moet zijn. De vermogensverdeling naar de hoogte van het inkomen vormt een derde type verdeling, náást de vermogensverdeling naar de hoogte van het vermogen zelf en de inkomensverdeling naar de hoogte van het inkomen. De ongelijkheid van de verdeling van vermogen naar inkomen ligt tussen de beide andere in. In 2014 bezit de vermogens-top-10 procent 67 procent van alle vermogen en ontvangt de inkomens-top-10 procent, 29 procent van alle bruto-inkomen. De inkomens-top-10 procent bezit 35 procent van alle vermogen – veel minder dus dan 67 procent maar meer dan hun inkomensaandeel van 29 procent. Topvermogens zijn verspreid over de hele inkomensverdeling inclusief de laagste deciel. De onderste deciel van de vermogensverdeling heeft een netto-schuld en bezit minus 5 procent van alle vermogen. De onderste deciel van de inkomensverdeling ‘bezit’ echter plus 6 procent van alle vermogen (zie ook Maestri et al. 2014). Het overgrote deel daarvan behoort tot de vermogens-top-10 procent. Klaarblijkelijk kan een groot vermogen samengaan met een laag inkomen.¹²

Het is daarom gevaarlijk om voor vermogen af te gaan op interpolaties en gemiddelden voor de drie inkomensklassen, en het gebruik van microdata is onontbeerlijk. Microdata zijn bovendien onmisbaar om de leeftijdsgroep tot 65 jaar in kaart te brengen.¹³ Dergelijke data zijn slechts beschikbaar voor de jaren 2005-2013.¹⁴ Ze verschaffen dus helaas geen inzicht in de waarschijnlijk belangrijke vermogens-effecten van bijvoorbeeld de dot.com-crisis of de afschaffing van de vermogensbelasting en de herziening van de inkomstenbelasting het jaar in 2000 door Zalm/Vermeend, en evenmin van de sterk gestegen huizenprijzen.

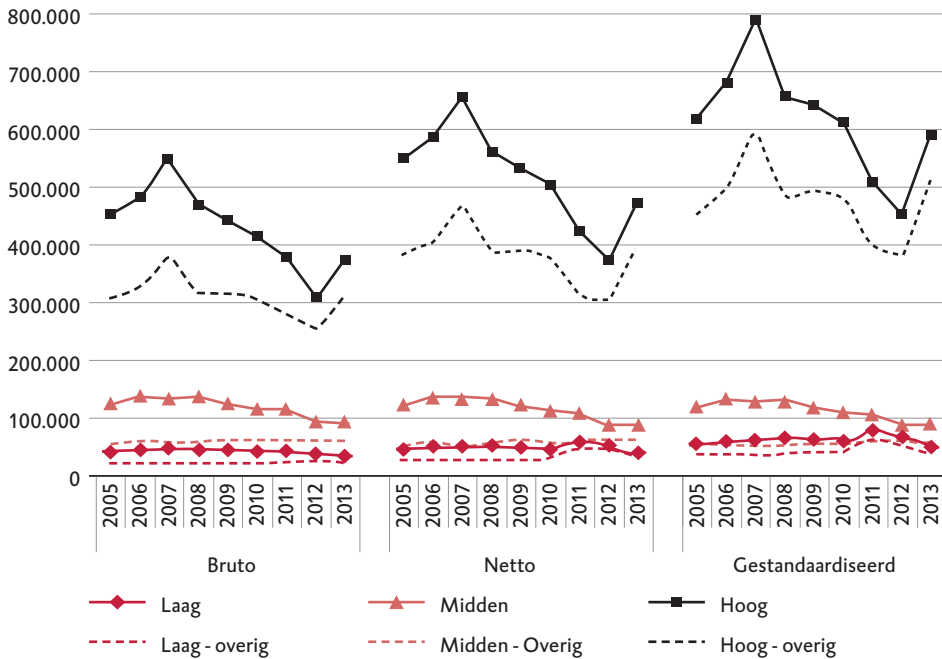
Figuur 5.8 Klassen aandelen in nationale totalen van netto-vermogen en bruto-inkomen, gerangschikt per inkomensbegrip, 2005-2013

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO en IPO_Vermogen

Figuur 5.8 vergelijkt voor de drie inkomensklassen de vermogensverdeling links (A) met de inkomensverdeling rechts (B, conform figuur 5.2b). Uit vergelijking blijkt dat deze vermogensverdeling relatief dicht bij de inkomensverdeling ligt, zoals hierboven al bleek voor de inkomens-top-10 procent. Daarbij heeft de middenklasse systematisch een kleiner aandeel in het totale vermogen dan in het totale inkomen. Het tegenovergestelde geldt voor de topklasse en opvallend genoeg ook voor de onderkant. De klassenverdeling van vermogen is dus meer gepolariseerd dan die van inkomen. Ze varieert bovendien sterker van jaar tot jaar. De klassenverdeling van vermogens verandert echter verrassend weinig onder invloed van belastingheffing en standaardisering vergeleken met de inkomensverdeling: tussen bruto en gestandaardiseerde inkomens schuift het inkomensaandeel van de middenklasse van 58 naar 78 procent, het vermogensaandeel van 47 naar 60 procent (in 2013). Huishoudens met grotere vermogens behouden dus relatief vaker hun inkomenspositie in de topklasse of aan de onderkant dan de minder vermogende.

Figuur 5.9 Gemiddeld netto-vermogen per huishouden, totaal en overig* vermogen, per inkomensklasse en gerangschikt per inkomensbegrip, 2005-2013

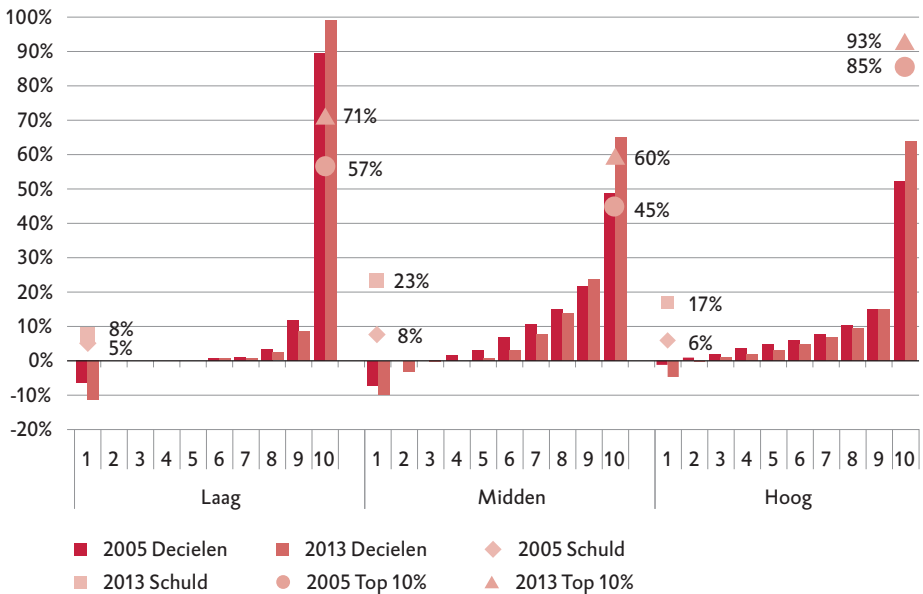
* Alle vermogen behalve eigen woning, aangegeven door de stippellijnen.

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO en IPO_Vermogen

Figuur 5.9 toont hiertoe dat het gemiddelde vermogen van middenklassehuishoudens tussen bruto-, netto- en gestandaardiseerd inkomen ongewijzigd blijft, terwijl vooral de topklasse maar ook de onderkant na belastingheffing en standaardisering, een hoger gemiddeld vermogen hebben. De figuur toont tevens dat de relatief beperkte verschuivingen in de verdeling niet betekenen dat de vermogensverschillen tussen de klassen van weinig belang zijn. Het gemiddelde huishoudvermogen valt voor de topklasse tot dertien maal hoger uit dan voor de onderkant. De figuur (stippellijnen) geeft tevens aan dat de vermogenspositie van de topklasse sterk samenhangt met het 'overig' vermogen, dat wil zeggen alle vermogen voorzover het niet in de eigen woning is vastgelegd: bankrekeningen, effectenbezit, eigen onderneming en onroerend goed. Vooral deze vorm van vermogen kan veerkracht bieden aan een huishouden, in tegenstelling tot het eigenwoningbezit vanwege zowel de volatiliteit van de huizenprijzen als het minder liquide karakter van dit bezit. Gemiddeld genomen ligt het overig vermogen van onderkant en middenklasse dicht bij elkaar; hun onderling verschil berust vooral op het veel frequentere huizenbezit van de middenklasse.

Zoals gezegd, zijn klassengemiddelden ontoereikend voor een goed inzicht in de veerkracht die vermogen kan leveren, omdat vermogen zo enorm ongelijk verdeeld is. Daarom richt figuur 5.10 de aandacht op de decielenverdeling van het totale vermogen binnen de afzonderlijke klassen.¹⁵ De verdelingen blijken uitermate scheef te zijn, en de scheefheid neemt bovendien toe tussen 2005 en 2013. De topdeciel bezit bijna 100 procent van alle vermogen aan de onderkant en bijna twee derde in de beide andere klassen. Daarnaast is in elke klasse het vermogen van de laagste deciel negatief – de schulden overtreffen de waarde van hun bezittingen. In het midden en aan de top is het vermogen ook negatief in de tweede deciel.

Figuur 5.10 Decielenverdeling van vermogen binnen klassen van netto-inkomen, en aandelen van huishoudens met schuld, en van de nationale vermogens-top-10 procent, 2005 en 2013

Bron: Eigen berekening op microdata CBS, InkomensPanelOnderzoek IPO en IPO_Vermogen

De figuur toont daarnaast het percentage per klasse van de huishoudens met een netto-schuld. Dit varieert tussen 8 procent voor de onderkant via 17 procent voor de bovenkant tot bijna een kwart (23%) voor de middeninkomens. Zowel in de middenklasse als de top verdrievoudigt dat percentage tussen 2005 en 2013, aan de onderkant groeit het slechts van 5 naar 8 procent. Tussen deze huishoudens met schuld aan de ene kant en de topdeciel aan de andere kant heeft de overgrote meerderheid van de lage inkomens zo goed als geen vermogen, en dus ook geen veerkracht. In de middenklasse heeft de onderste helft van de huishoudens, dat zijn 1,85 miljoen huishoudens, op zijn best minder dan 10.000 euro aan netto-vermo-

gen, inclusief de eigen woning. De veerkracht die vermogen kan bieden, is aan de onderkant en in de middenklasse daarom uitermate beperkt. Ook in de topklasse is de verdeling scheef, maar hier zijn de vermogensbedragen hoger, afgezien van de onderste vier decielen.

Ten derde biedt de figuur inzicht in de spreiding van de topvermogens over de inkomensklassen. Huishoudens uit de algemene vermogenstop-10 procent bezitten 71 procent en respectievelijk 60 procent van alle vermogen van de onderkant en de middenklasse, duidelijk meer overigens dan in 2005. In de topklasse bezitten zij bijna alle vermogen (93%), relatief slechts weinig meer dan in 2005 (85%). Binnen de topklasse behoort bijna 40 procent van alle huishoudens tot de vermogenstop-10 procent, tegenover nog geen 10 procent in het midden en minder dan 5 procent aan de onderkant. Niet onverwacht correleren deze aandelen sterk met de niveaus van het gemiddelde vermogen in figuur 5.9. De topvermogens zijn weliswaar aanwezig in alle inkomensklassen, maar hun spreiding is beperkt, 40 procent heeft een topinkomen, ruim de helft een middeninkomen en 8 procent een laag inkomen. Tegelijk is hun aanwezigheid van doorslaggevend belang voor de vermogensverdeling binnen de klassen.

Samenvattend kunnen we stellen dat vermogen nagenoeg geen bescherming biedt voor huishoudens aan de onderkant, en slechts in beperkte mate voor die in het midden. In de topklasse biedt het een buffer voor een aanzienlijk deel van huishoudens, maar ook daar niet voor allen.

5.7 DISCUSSIE

De hoofdlijn van de ontwikkelingen sinds 1990 is als volgt te schetsen. De middenklasse krimpt sterk, met circa 10 procentpunt van het nationale totaal van huishoudens en bruto-inkomen, voor zover het gaat om de zelfstandige verwerving van inkomen op de markt. Die krimp komt geheel voor rekening van een expansie van de topklasse, de onderkant blijft onveranderd. Deze ontwikkeling, een verschuiving van het midden naar de top, wordt voor het overgrote deel gedragen door arbeidsinkomens en ontwikkelingen op de arbeidsmarkt. Het aandeel van arbeidsinkomen dat tot de middenklasse behoort, daalt met 12 procentpunt, dat van de top stijgt navenant. Arbeidshuishoudens nemen daarmee 80 procent van de totale verschuiving omhoog voor hun rekening.

De heffing van inkomstenbelastingen en sociale premies verschuift een belangrijk deel van deze groep vervolgens weer omlaag naar het midden van de (netto-)inkomensverdeling. Dit vergroot de omvang van de middenklasse en halveert haar bruto-krimp, maar neemt die niet weg. Het verkleint ook de topklasse, maar neemt evenmin de groei daarvan weg. De uitwisseling tussen beide klassen halveert daarmee. Ten slotte vermindert de standaardisering van inkomens, die gesti-

leerd de bestedingsmogelijkheden van het inkomen aangeeft gelet op de behoeften en schaalvoordelen van de ontvangende huishoudens, de krimp nog verder en verleent ze de middenklasse lange tijd een bijna onveranderd groot aandeel van 80 procent in alle huishoudens en inkomen, dat recent verontrustend is gaan dalen. Omgekeerd heeft de topklasse bij gestandaardiseerde rangschikking een kleiner aandeel dat eveneens lange tijd stabiel blijft, maar recent juist stijgt. Dit effect van de standaardisering betekent dat de betreffende huishoudens een hoger marktinkomen nodig hebben ten behoeve van een levensonderhoud dat past bij de middenklasse. Ze bereiken dat hogere inkomen met name door binnen het huishouden meer dan één verdiener in te zetten. Met andere woorden, leden van het huishouden hollen samen harder op de arbeidsmarkt, maar hun huishouden staat uiteindelijk stil in de klassenverdeling. De recente verschuiving ten gunste van de top wijst erop dat die terugval relatief minder frequent wordt. Belasting en standaardisering hebben blijkbaar minder vat op hen, vanwege hetzij een kleiner huishouden, hetzij een hoger inkomen. Te denken valt bijvoorbeeld aan tweeverdieners zonder kinderen, of aan tweeverdieners die beiden voltijds werken in plaats van de één voltijds en de ander in deeltijd, en daardoor een hoger inkomen bereiken.

Laat ik toevoegen dat de resultaten uiteraard beïnvloed worden door de gekozen grenzen van de middenklasse, tussen 60 en 200 procent van het mediane inkomen. Het gevonden inkomensaandeel van de middenklasse van 80 procent na standaardisering kan de suggestie wekken dat de klasse breed gekozen is. Daar staat echter tegenover dat uitgaande van deze definitie het marktinkomen van de middenklasse tegenwoordig nog slechts ruim de helft van het totaal omvat. Een krapere afbakening zal de middenklasse in dat opzicht dus nog eerder tot een minderheid maken. Het laat onverlet dat de positie van de middenklasse in belangrijke mate afhankelijk is van inkomensherverdeling en huishoudvorming inclusief het tweeverdienen.

Vanwege de onderlinge afhankelijkheid van de klassen als communicerende vaten in de inkomensverdeling kunnen deze bevindingen ook in een ander licht worden gezien. Misschien groeit eigenlijk niet zozeer de topklasse, maar blijft het midden achter? Reële inkomens in een groot deel van de bruto-inkomensverdeling stagneren al langdurig (Salverda 2014: figuur 2.1), voor een belangrijk deel als gevolg van een even langdurige stagnatie van de koopkracht van de cao-lonen waarover vakbeweging en werkgevers onderhandelen. De beste manier voor een huishouden om aan die stagnatie te ontsnappen en de benodigde inkomensgroei te realiseren lijkt dan te zijn door middel van een extensieve groei van zijn betaalde arbeid. Dat betekent dat meer leden van het huishouden de markt op gaan om een inkomen te verwerven, uiteraard mede gemotiveerd door hun verbeterde opleiding. Inderdaad stijgt het aantal werkenden veel sterker dan het aantal huishoudens met één of meer werkenden. Niet alle huishoudens zijn echter in staat om deze extensieve weg te bewandelen, omdat ze uit slechts één persoon bestaan of omdat eventuele

anderen in het huishouden niet kunnen werken dan wel geen werk kunnen vinden. Potentieel maakt dit de vorming van een groter huishouden – samenwonen, kinderen krijgen – steeds meer een zaak van de topklasse.¹⁶

Een belangrijk aspect is dat deze huishoudens individuele beloningen combineren die vaak thuishoren op lagere niveaus in de gebruikelijke, individuele loonverdeling. Deze beloningen liggen aanmerkelijk onder die van eenverdienershuishoudens met een inkomen in de topklasse, en zijn eerder vergelijkbaar met die van eenverdieners in de middenklasse. Op grond van dit individuele loon en het waarschijnlijk daar bijbehorende beroep, lijken de betrokken personen daarom te behoren tot de middenklasse. Met andere woorden, blijft een huishouden dat is samengesteld uit meerdere middenklasse-individuen niet toch een middenklassehuishouden, ook al loopt het gezamenlijke marktinkomen via de band van de topklasse? Deze situatie kan voor de betrokkenen frustrerend zijn, omdat steeds meer arbeid wordt geleverd voor een uiteindelijk onveranderde klassenpositie.

In beleidsvorming inzake de middenklasse doet men er goed aan om de zorgen omtrent de onafhankelijke inkomensverwerving door de middenklasse op de arbeidsmarkt serieus te nemen. Meerverdieners raken steeds sterker geconcentreerd in de top en de vorming van meerpersoonshuishoudens wordt daar wellicht in toenemende mate van afhankelijk. Eenverdienershuishoudens blijven daarbij achter en verdienen meer aandacht in het arbeidsmarkt- en herverdelingsbeleid. Het is gewenst meer samenhang te brengen in beide vormen van beleid. Enerzijds kan de noodzaak tot inkomensherverdeling worden gematigd door verbeteringen te bewerkstelligen in de toegang tot werk en in de loonvorming ten gunste van de onderkant en de middenklasse. Dat is temeer van belang, omdat de onderkant voor het overgrote deel en de middenklasse in belangrijke mate niet over voldoende eigen vermogen blijken te beschikken dat als buffer kan functioneren wanneer het inkomen terug- of wegvalt of als steeds meer eigen middelen moeten worden ingezet zoals bijvoorbeeld na de afschaffing van de studiefinanciering. Anderzijds dient het herverdelingsbeleid ook aandacht te gaan schenken aan de huishoudvorming zelf om te voorkomen dat deze uiteindelijk een privilege van de top zou worden.

NOTEN

- 1 Graag bedank ik Eelco de Jong en Monique Verhoeven voor hun zorgvuldige bewerking van de microdata, en Paul de Beer, Erik Snel en anderen voor hun commentaar. Voor een eerdere versie zie Salverda (2016a).
- 2 In 2014 heeft de leeftijdsgroep 15-64 jaar een aandeel van 83 procent in het bruto-inkomen van alle leeftijden (dalend van circa 86% in 1990-2009) en van 58 procent in het vermogen (dalend van circa 70% in 2005-2008). De keuze voor deze leeftijdsgroep beïnvloedt de klassenverdeling sterk, omdat haar mediane inkomen 21 procent hoger ligt dan dat voor alle leeftijden (12% in 1990). De klassengrenzen vallen daardoor hoger uit en schuiven in de loop van de tijd ook sterker omhoog. De topklasse blijft daardoor kleiner. Een beschouwing voor de totale bevolking geven Salverda en De Jong (2017) samen met enige details voor de leeftijdsgroep 65+.
- 3 Salverda (2014) toont hoe dit de ontwikkeling van de inkomensongelijkheid beïnvloedt vergeleken met de andere inkomensbegrippen.
- 4 Primair bruto- en netto-inkomen worden statistisch direct waargenomen, gestandaardiseerd inkomen berust echter op een arbitraire bewerking door de waarnemer/beleidsmaker, die bedoeld is om rekening te houden met enerzijds de grotere behoeften van een huishouden dat meerdere personen omvat en anderzijds de schaalvoordelen van het voeren van zo een huishouden – bijvoorbeeld, meerdere personen hebben ook genoeg aan één gasfornuis. Ik volg hier de methode van standaardisering van het CBS (2004), die in de praktijk dicht aan ligt tegen de *OECD modified scale*. Dat is het boegbeeld van methodes die een uniforme standaardisering toepassen ongeacht inkomenshoogte. De uitkomsten veranderen echter drastisch bij een standaardisering die uit gaat van verschil in behoeften of schaalvoordelen al naar gelang het inkomensniveau (Aaberge en Melby 1998).
- 5 Ook de nieuwe gegevens voor het jaar 2000 zijn nog altijd voorlopig en waarschijnlijk minder betrouwbaar.
- 6 Inclusief een sprong van € 20 miljard ter gelegenheid van de reeksbreuk in 2000.
- 7 Exclusief werkgeverpremies beroepspensioen (vanwege de reeksbreuk van 2000 in de inkomensstatistiek); ziektekosten inclusief particuliere verzekeringspremies vanwege overgang ZFW naar ZVW.
- 8 Het CBS kent de categorie 'huishoudens met arbeid als *voornaamste* bron van inkomen', wat minder dan de helft kan zijn. Deze categorie is overigens een belangrijk slachtoffer van de reeksbreuk van 2000, omdat dan alle huishoudens waarin een ondernemingsinkomen voorkomt als ondernemingshuishoudens worden geïnclassificeerd, ook als hun inkomen uit loonarbeid groter is. Deze groep classificeer ik hier wel als arbeidshuishoudens mits natuurlijk dat arbeidsinkomen minstens de helft van het totaal bedraagt.
- 9 Salverda en Checchi (2015) werken dit verder uit. Zie Salverda en Brals (2016) voor een toepassing op Nederland.
- 10 Merk op dat dit jaarinkomens betreft en geen uurlonen. Salverda (2013) toont hetzelfde effect voor tweeverdienershuishoudens in de top 10 procent van de bruto-inkomensverdeling.

- 11 Salverda (2015) vindt een recordniveau voor de Gini coefficient van de Nederlandse vermogensverdeling: 0,886 inclusief negatieve waarden – op dezelfde grondslag ligt de vermogensongelijkheid in de VS zelfs iets lager (Wolff 2014).
- 12 Merk op dat deze gegevens gebaseerd zijn op belastingaangiften en dus beïnvloed worden door zowel fiscale bepalingen als gedrag van belastingplichtigen.
- 13 De hier gebruikte microdata voor vermogen zijn ook vanaf 2011 gebaseerd op een steekproef, in tegenstelling tot de integrale gegevens op Statline; daardoor wordt het totale vermogen hier iets onderschat, vooral in de lage inkomensgroep en topvermogens.
- 14 Vermogensverdeling per $1/1/T+1$ (2006-2014) relateer ik aan de inkomensverdeling van T (2005-2013).
- 15 Ten behoeve van de leesbaarheid alleen op grondslag van netto-inkomens; de verdelingen voor bruto- en gestandaardiseerde inkomens zijn vergelijkbaar. Deze resultaten kunnen vergeleken worden met de gegevens van het CBS op Statline, die eveneens op netto-inkomens zijn gebaseerd.
- 16 Een ruwe schatting toont dat het topklasse-aandeel in het aantal kinderen recent is gestegen van 21% naar 32% terwijl dat van de middenklasse evenredig daalde.

LITERATUUR

- Aaberge, R. en I. Melby (1998) 'The sensitivity of income inequality to choice of equivalence scales', *Review of Income and Wealth* 44, 4: 565-569.
- Atkinson, A. en F. Bourguignon (red.) (2015) *Handbook of Income Distribution*, Handbooks in Economics, Elsevier/North Holland.
- Atkinson, A., Th. Piketty en E. Saez (2009) *Top Incomes in the Long Run of History*, NBER Working Paper No. 15408.
- Bavel, B. van (2014) *Vermogensongelijkheid in Nederland, de vergeten dimensie*, hoofdstuk 4 in Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, WRR, Den Haag en Amsterdam, AUP, p. 79-100.
- CBS (2004) *Equivalentiefactoren 1995-2000*, Voorburg/Heerlen: CBS.
- Kremer, M., M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) (2014) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, WRR, Den Haag en Amsterdam, AUP.
- Maestri, V., Fr. Bogliacino en W. Salverda (2014) 'Wealth Inequality and the Accumulation of Debt', pp. 82-120 in W. Salverda et al. (red.) *Changing inequalities in rich countries: analytical and comparative perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Salverda, W. (2013) 'Inkomen, herverdeling en huishoudvorming 1977-2011: 35 jaar ongelijkheidsgroei in Nederland', *TPedigitaal* 7, 1: 66-94.
- Salverda, W. (2014) 'De tektoniek van de inkomensongelijkheid in Nederland', hoofdstuk 2 in M. Kremer, M. Bovens, E. Schrijvers en R. Went (red.) *Hoe ongelijk is Nederland? Een verkenning van de ontwikkeling en gevolgen van economische ongelijkheid*, WRR, Den Haag en Amsterdam, AUP, p. 39-58.
- Salverda, W. (2015a) 'Vermogensongelijkheid op recordhoogte', *MeJudice.nl*, 13 april 2015.
- Salverda, W. (2015b) 'Individual Earnings and Household Incomes: Mutually Reinforcing Inequalities?', *European Journal of Economic and Economic Policies* 12, 2: 190-203.
- Salverda, W. (2016a) 'Stagnating incomes and the middle class in the Netherlands 1990-2013: running to stand still?', in Vaughan-Whitehead. Edward Elgar (te verschijnen).
- Salverda, Wiemer (2016b) *The tsunamis of educational attainment and part-time employment and the change of the labour force 1960-2010: What can be learned about self-reinforcing labour-market inequality from the case of the Netherlands in international comparison?* Working paper 16/04, ImProvE project, CSB, Universiteit van Antwerpen.
- Salverda, W. en D. Brals (2016) 'Opleiding, arbeidsmarkt en huishouden: het meritocratisch effect van massale deeltijdarbeid'. in P. de Beer (red.) *Meritocratie: naar een nieuwe klassensamenleving?*, Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Salverda, W. en D. Checchi (2015) 'Labour-Market Institutions and the Dispersion of Wage Earnings', hoofdstuk 18, pp. 1535–1727 in A. Atkinson en F. Bourguignon *Handbook of Income Distribution*, Volume 2B, North Holland.
- Salverda, W. en C. Haas (2014) 'Earnings, Employment and Income Inequality', hoofdstuk 3, pp. 49–81 in W. Salverda et al. (red.) *Changing inequalities in rich countries: analytical and comparative perspectives*, Oxford: Oxford University Press, p. 49–81.
- Salverda, W. en E. de Jong (2016). *Ups and downs of the middle class in the Netherlands: How the rise of two-earner households intrinsically links the middle and the top*, AIAS Working Paper (te verschijnen).
- Salverda, W., B. Nolan, D. Checchi, I. Marx, Abigail McKnight, I. György Tóth en H. van de Werfhorst (red.) (2014) *Changing Inequalities in Rich Countries: Analytical and Comparative Perspectives*, Oxford: Oxford University Press.
- Vaughan-Whitehead, D. (2016) (red.) *Long-term trends in the world of work and effects on inequalities and middle-income categories*, Edward Elgar and ILO (te verschijnen).
- Wolff, E. (2014) *Household wealth trends in the United States, 1962-2013: What happened over the Great Recession?* (NBER Working Paper 20733) www.nber.org/papers/w20733.